

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [572.71:904.5] (477.43) «653»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.23>

Долженко Ю.В.

Інститут археології Національної академії наук України

МОГИЛЬНИК XII – XIII СТ. ЖВАНЕЦЬ НА ДНІСТРІ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ

У статті розглядаються етнічні ознаки на людських черепах із давньоруського ґрунтового могильника Жванець, піднятих 1976 р. За даними краніометрії виявлено, що чоловіча серія зі Жванця характеризується мезокранною черепною коробкою. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. Вушна висота в межах великих розмірів, як і довжина основи черепа. Лобна кістка широка. Вилічний діаметр середній. Верхня висота обличчя дуже мала. Відносна висота мезогнатного обличчя за верхньолицьовим індексом мала. Обличчя добре профільоване. Глибина іклової ямки помірна. Орбіти помірно низькі. Носовий отвір середній.

За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Перенісся помірно високе. На базі типології В.Д. Дяченка, визначено, що невелика чоловіча група подібніша до Льменського краніологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків із Жванця за Т.І. Алексєєвою, то ця серія здебільшого потрапляє до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям (поляни чернігівські, переяславські, кийвські). Загалом за даними міжгрупового канонічного аналізу визначено статистичну подібність чоловічої серії зі Жванця до м. Новогрудки, Ярославля та Галича.

Жіночої група з с. Жванець має мезокранний, відносно широколиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т.О. Рудич, древлянки-волинянки, тиверці, східні хорватки (Галичина), полянки переяславські.

Ключові слова: краніометрія, Поділля, антропология, археология, Жванець, людський череп, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський район, урочище Щовб.

Постановка проблеми. Стародавній Жванець на Поділлі вперше згадується в історичних джерелах під 1432 р. [33, с. 157–158]. Дотепер на високому лівому березі р. Жванчик, над місцем злиття річок Жванчика й Кармелітки, височать руїни кам'яної Жванецької фортеці (замку), яку традиційно датують XV – XVII ст. [5, с. 116].

Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. було виявлено в 1960-х рр. [26, с. 93]. 1974 р. під час роботи Подільської археологічної експедиції Державного історичного музею УРСР було відкрито могильник давньоруського часу в урочищі Щовб [29, с. 11–12]. Дослідження давньоруських пам'яток Жванця продовжив у 1975–1978 рр. Трипільський загін Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Т.Г. Мовші [30]. Загалом виявлені давньоруські пам'ятки включають поселення (городище?) в урочищі Загора, ґрунтовий могильник і напівземлянку

в урочищі Щовб. Два останні археологічні об'єкти досліджувалися в 1974–1978 рр. за участю Г. Бузян та О. Якубенко. Попередні повідомлення було опубліковано 1977 р. і 1987 р. [6, с. 46–47; 28, с. 340]. Інформацію про давньоруські пам'ятки Жванця та текстовий опис поховань ґрунтового могильника в ур. Щовб за звітом 1976 р. опублікував 2006 р. С.П. Маярчак [27, с. 31, 44, 57–58.].

Площа Жванецького ґрунтового могильника, визначена по крайніх похованнях, становить 645 кв. м (45×15 м). За основними виразними ознаками (надзвичайна бідність, присутність подвійних і потрійних поховань, рядове розміщення поховань, наявність кам'яних подушок) його можна віднести до типових для Галицько-Волинської Русі з розвинутим християнським обрядом [4, с. 153–154]. Найближчою аналогією за даними Г.М. Бузян і О.О. Ратича є могильник у с. Копачинці Чернелицького району Івано-Франківської обл., який дослідив О.О. Ратич [37, с. 25–26].

Постановка завдання. Засвідчене археологічно перекривання двома похованнями могильника (пох. 27, 28) решток давньоруської напівземлянки вказує на певний часовий інтервал у функціонуванні виробничої споруди та могильника на Щовбі. Разом з особливостями поховального обряду, стратиграфією, виявленими уламками гончарного посуду, цей факт є одним з основних аргументів для порівняно пізнього датування могильника XII–XIII ст. [5, с. 116–126].

Виклад основного матеріалу дослідження. У роботі було досліджено 14 черепів (8 чоловічих і 6 жіночих) із ґрунтового могильника: розкопки Т.Г. Мовші [28, с. 340–341; 30] та Г.М. Бузян 1976 р. [5, с. 116–126].

Стать похованих визначав П.М. Покас [26, с. 468], однак поховання 10 автор назвав чоловічим. Також науковець дослідив матеріал за даними краніометрії, але завчасна смерть не дала змоги опублікувати матеріал. Черепи, які підняла Т.Г. Мовша [29], повторно виміряв автор статті за стандартною краніометричною методикою. За Р. Мартіном [49] указано нумерацію ознак, а назомалярний і зигмаксилярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, с. 55]. Краніометричну точку лямбда визначено за методом, який розробили Л.Г.Д. Бакстон і Г.М. Морант [47, р. 19–47]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б.О. та О.Г. Козінцевих, створені 1993 р. [44, с. 461], а також програму, яку створив А.В. Громов (1996 р.).

Краніометрична характеристика чоловічої серії з восьми черепів. Збереженість кісток мозкового відділу здебільшого задовільна. Лицьова частина збереглася дещо гірше. Черепи характеризуються товстими кістками склепіння та помірно масивністю. Розвиток рельєфу добрий: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,5 бала, надбрівні дуги – в 1,6 бала, зовнішній потиличний горб – у 1,6 бала. Соскоподібні відростки (2,1 бала) в середньому помірних розмірів і зі сплющеною вершиною.

Чоловіча серія характеризується помірно довжиною та шириною черепа і складається з одного доліхокранного (поховання 15), п'ятих мезокранних (поховання 4, 8, 10, 19, 21), трьох брахікранних черепів (поховання 17, 18 та 26), в середньому, за черепним індексом (78,1), вона мезокранна. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка складається з трьох середньо високих (ортокранних) і трьох високих (гіпсікранних) черепів,

у середньому серія гіпсікранна (Табл. 1).

За другим висотно-поперечним індексом чоловіча вибірка складається з трьох середніх (метріокранних) і трьох високих (акрокранних) черепів. Низьких категорій (тайпенокранних) не виявлено. В середньому, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокранна. Вушна висота в межах великих розмірів, як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів (табл. 1).

Лобна кістка широка. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до помірної категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на чотирьох чоловічих черепках, в середньому помірний. Верхня висота обличчя, визначена за трьома черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна висота обличчя за верхньолицьовим індексом (48,0) характеризується як низька (еуріен). Загальний кут обличчя в серії зі Жванця становить $83,8^\circ$ і вказує на мезогнатність. До ознак, які характеризують сплющеність лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомалярний і зигмаксилярний кути горизонтального профілювання [1, с. 55]. У чоловічій серії Жванець ці кути мають малі розміри (відповідно $138,8^\circ$ і $120,1^\circ$), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна ($-4,8$).

Мала висота і ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на помірно низькі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується малою шириною та висотою, носовий індекс (49,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вираховування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, тому що характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя.

За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($27,0^\circ$). Передня носова ость у серії випнута добре (4,3 бала) за П. Брока [48]. Перенісся помірно високе за симотичним, і високе за дакріальним індексом. Серія дуже мала, тому описані ознаки можна вважати попередніми. Специфічними є

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з давньоруського могильника
Жванець на Дністрі

№ за Маргіном	Ознаки	♂						
		M	n	s	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	184,3	9	8,1	2,70	2,12	175,0	195,0
8	Поперечний діаметр	143,9	9	6,8	2,45	1,73	134,0	155,0
17	Висотний діаметр	137,6	7	6,3	2,37	1,71	130,4	146,0
5	Довжина основи черепа	104,1	7	4,4	1,54	1,09	98,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	99,3	9	3,5	1,17	0,94	94,0	105,0
45	Виличний діаметр	131,1	5	6,6	3,50	2,47	123,5	140,0
40	Довжина основи обличчя	100,8	4	5,0	2,48	1,27	94,4	106,0
48	Верхня висота обличчя	64,4	4	8,3	4,16	2,94	52,9	71,0
47	Повна висота обличчя	117,8	3	6,6	3,80	2,69	110,4	123,0
43	Верхня ширина обличчя	106,1	6	6,0	2,69	1,91	98,6	113,0
46	Середня ширина обличчя	93,8	5	7,5	2,84	2,01	86,0	104,0
55	Висота носа	48,5	4	4,4	2,19	0,96	42,6	52,5
54	Ширина носа	23,6	5	1,0	0,45	0,31	22,4	24,5
51	Ширина орбіти	40,5	6	2,9	1,45	1,02	38,0	45,5
52	Висота орбіти	32,3	6	3,3	1,45	1,02	29,2	38,0
20	Вушна висота	117,3	8	5,3	2,08	1,47	109,0	122,0
SC (57)	Симотична ширина	8,7	3	-	-	-	-	-
SS	Симотична висота	3,7	3	-	-	-	-	-
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,4	4	1,9	1,17	0,82	18,0	22,0
MS	Максилофронтальна висота	7,0	3	-	-	-	-	-
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,4	3	-	-	-	-	-
DS	Дакріальна висота	12,5	3	-	-	-	-	-
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	84,8°	4	1,7	0,85	0,60	83,0°	87,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	79,8°	4	2,9	1,44	1,02	76,0°	82,0°
72	Кут загальнолицьовий	83,8°	4	2,6	0,58	0,41	80,0°	86,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	88,7°	3	1,5	0,88	0,62	87,0°	90,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,0°	3	1,0	0,58	0,41	76,0°	78,0°
75(1).	Кут випинання носа	27,0°	2	-	-	-	-	-
77.	Назомалярний кут	139,7°	7	5,8	2,35	1,66	129,0°	145,0°
∠ Zm`.	Зигомаксиллярний кут	123,4°	5	11,4	5,12	3,62	106,0°	136,5°
23a	Горизонтальна окружність через офріон	525,1	8	22,3	7,89	5,89	497,0	556,0
Індекси:								
8:1	Черепний	78,1	9	4,1	1,36	0,96	71,8	86,4
17:1	Висотно-повздовжній	75,1	7	2,5	0,95	0,67	72,4	79,0
17:8	Висотно-поперечний	95,8	7	6,2	2,34	1,65	87,5	103,7
9:8	Лобно-поперечний	69,1	9	3,5	1,18	0,83	61,8	72,4
9:10	Широтний лобний	80,8	9	3,5	1,16	0,82	76,4	85,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,0	5	2,7	1,19	0,84	88,2	95,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,1	4	5,4	2,68	1,89	40,6	53,4
9:45	Лобно-виличний	74,0	5	5,1	2,58	1,61	67,1	78,5
10:45	Коронарно-виличний	93,8	5	5,5	2,44	1,72	87,9	100,3
40:5	Випинання обличчя	97,7	4	3,6	1,80	1,29	95,0	103,0
47:45	Загальний лицьовий	87,6	2	2,6	-	-	-	-
48:45	Верхній лицьовий	48,0	3	5,4	-	-	-	-
54:55	Носовий	49,4	4	6,1	3,04	2,15	44,4	58,2
DS:DC	Дакріальний	51,4	3	7,7	-	-	-	-
SS:SC	Симотичний	39,2	3	20,4	-	-	-	-
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	77,9	5	6,9	3,08	2,18	71,4	88,5

Продовження таблиці 1

63:62	Піднебінний	78,4	4	9,9	4,94	3,49	68,1	90,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	108,2	4	6,5	3,27	2,31	101,9	116,7

M – середня арифметична величина, n – кількість випадків, σ – середнє квадратичне відхилення, $m(M)$ – похибка середньої арифметичної величини, ms – похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 2

Середні розміри та індекси жіночих черепів з давньоруського могильника Жванець на Дністрі

№ за Мартіном	Ознаки	♀		
		M	n	σ
1	Повздовжній діаметр	176,0	4	7,5
8	Поперечний діаметр	135,3	4	1,7
17	Висотний діаметр	123,0	2	8,5
5	Довжина основи черепа	98,5	2	0,7
9	Найменша ширина лоба	97,3	5	3,9
45	Виличний діаметр	128,4	2	3,4
40	Довжина основи обличчя	80,0	2	2,8
48	Верхня висота обличчя	61,0	3	5,2
47	Повна висота обличчя	107,2	3	5,1
43	Верхня ширина обличчя	102,6	3	2,4
46	Середня ширина обличчя	92,0	2	4,2
55	Висота носа	45,3	2	3,8
54	Ширина носа	24,1	2	0,6
51	Ширина орбіти	40,3	3	2,4
52	Висота орбіти	30,4	3	1,6
20	Вушна висота	108,2	3	3,3
SC (57)	Симотична ширина	11,9	3	2,7
SS	Симотична висота	3,0	3	1,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,2	3	2,4
MS	Максифронтальна висота	6,3	3	1,1
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,5	2	0,7
DS	Дакріальна висота	9,0	2	1,4
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	90,7°	3	6,0
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	82,7°	3	4,0
72	Кут загальнолицьовий	88,7°	3	3,8
73.	Кут середньої частини обличчя	93,7°	3	2,5
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,0°	3	6,6
75(1).	Кут випинання носа	17,5°	2	10,6
77.	Назомаллярний кут	144,0°	3	4,0
$\angle Zm'$	Зигмаксиллярний кут	135,5°	2	6,4
23a	Горизонтальна окружність через офріон	497,0	3	12,5
Індекси:				
8:1	Черепний	77,0	4	3,8
17:1	Висотно-повздовжній	72,4	2	6,2
17:8	Висотно-поперечний	90,8	2	6,8
9:8	Лобно-поперечний	72,7	4	2,6
9:10	Широтний лобний	81,5	4	1,3
45:8	Поперечний фацио-церебральний	94,8	2	2,1
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	48,3	2	1,8
9:45	Лобно-виличний	74,8	2	1,3
10:45	Коронарно-виличний	91,6	2	0,8
40:5	Виступання обличчя	89,4	2	2,5
47:45	Загальний лицьовий	84,5	2	7,4

Продовження таблиці 2

48:45	Верхній лицьовий	46,4	2	6,2
54:55	Носовий	53,3	2	3,3
DS:DC	Дакріальний	36,7	2	4,7
SS:SC	Симотичний	24,8	3	3,1
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	75,4	3	0,5
63:62	Піднебінний	83,1	2	4,1

Таблиця 3

Краніологічні чоловічі та жіночі серії, що використовувались для порівняльного аналізу

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI – XII
2.	Шестовиця	IX – X
3.	Чернігів (загальна група)	X – XIII
4.	хут. Зелений Гай	XI – XIII
5.	Путивль	XI – XIII
6.	Ліскове (Листвен)	XI – XIII
7.	Сіверяни (збірна серія)	XI – XIII
8.	Автуничі	X – XIII
9.	Гущин	X – XII
10.	Липове	XI – XII
Давньоруські групи Київської землі		
11.	Київ-1 (цвинтарі, досліджені 1973 р.)	XI – XIII
12.	Київ-2 (Гора Щекавиця)	XI – XIII
13.	Київ-3 (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X – XIII
14.	Київ-4 (Верхній Київ, збірна серія)	XI – XIII
15.	Київ-5 (Лавра)	XIII
16.	Григорівка	XI
17.	Бучак	XI
18.	Витачів	X – XIII
19.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI – XIII
20.	Монастирок	XI – XIII
21.	Юр'їв	XI – XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
22.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX – XII
23.	Переяслав-Хмельницький (2004–2007)	XI – XIII
24.	Желні	XI – XIII
25.	Воїнь	XII – XIV
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
26.	Новогрудка	XI – XII
27.	Дреговичі (збірна серія)	X – XIII
28.	Кургани Брестської обл.	X – XIII
29.	Кургани Гродненської обл.	X – XIII
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
30.	Возвягель	XI – XIII
Давньоруська група літописної Волинської землі		
31.	Погориння (Дорогобуж та Пересопниця)	X – XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
32.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI – XII
33.	Південно-Східне Приладожжя	XI – XIII
34.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII – XIV
35.	Бегунці (Іжорське плато)	XII – XIII

Давньоруські групи Смоленської землі		
36.	Стара Рязань-I	XI – XII
37.	Стара Рязань-II	XII – XIII
38.	Смоленськ	XII – XIII
39.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X – XII
40.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X – XII
41.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X – XII
42.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X – XII
43.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X – XII
44.	Ярославль	XIII
Давньоруська група Московської землі		
45.	В'ятичі (збірна серія)	XII – XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя		
46.	Василів, середня течія Дністра	XII
47.	Бранешти	X – XI
48.	Галич (Крилос)	X – XIII
Давньоруська група Полоцької землі		
49.	Полоцька земля (кургани)	XI – XIII

розміри поховання 10, які впливають на всю групу (дуже низьке обличчя та мала висота носа).

На базі типології В.Д. Дяченка [18, с. 151–166] визначено, що невелика чоловіча група подібніша до Ільменського краніологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків зі Жванця за Т.І. Алексеевою [2, с. 67], серія потрапляє до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям (чернігівські, переяславські та київські поляни).

Жіноча серія з урочища Щовб [5, с. 117] у с. Жванець складається з 5 черепів і їх фрагментів (дуже фрагментовано 25 поховання) і характеризується грацильністю. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами – помірна (табл. 2).

Чоло переважно прямої форми, широке за абсолютними розмірами і за лобно-поперечним індексом. Широтний лобний показник лоба потрапляє до категорії середніх величин. Потилиця широка, помірно випнуте і переважно має відносно овальну форму. Жіночі черепи в середньому, за формою черепної коробки, характеризуються мезокранією (індекс 77,0). Поздовжній діаметр великих розмірів. Поперечний діаметр за європейськими стандартами середній. Висотний діаметр черепної коробки малий. Відносна висота черепів у цілому за висотно-поздовжнім показником середня (ортокранія), а за висотно-поперечним індексом – низька (тайпенокранія).

Обличчя широке, на межі з помірними формами. Верхня висота обличчя мала, таким чином, верхньолицевий індекс (46,4) вказує на широке обличчя (еуріен). Довжина основи обличчя потра-

пляє до категорії дуже малих розмірів. Загальний лицьовий кут свідчить про добре випинання обличчя у вертикальній площині, тобто воно ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому послаблене як на верхньому рівні, так і на середньому. Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, за показником низькі – хакеконхія. Носовий отвір характеризується малою висотою та помірною шириною, носовий індекс підпадає потрапляє до широкої категорії розмірів (хамеринія). Випинання носа слабе. Перенісся низьке. Глибина іклової ямки на жіночих черепах помірна.

Щодо жіночої групи, то жінки зі Жванця мають мезокранний, відносно широколиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т.О. Рудич, древлянки-волинянки, тиверці, східні хорватки (Галичина), переяславські полянки [41]. Винятком є широкий ніс, але слід урахувувати дуже малу кількість черепів.

Міжгруповий аналіз. Для виявлення основних напрямів етногенетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з с. Жванець і визначення її місця в системі антропологічних типів Київської Русі X – XIII ст., застосовувався міжгруповий багатомірний аналіз методом канонічного аналізу [9, с. 212–229]. Залучалися 13 ознак і один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (b-br), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигомаксиллярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа.

Для порівняльного матеріалу залучені дані 48 чоловічих краніологічних серій II тис., які

досліджували різні вчені (Табл. 3), а саме: 22 групи з давньоруських міст: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький [38, с. 400–406; 39, с. 119–124; 40, с. 794–803; 41, с. 123]; Вита-чів [3, с. 73–86], Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань [2, с. 122–125]; Путивль [35, с. 181–212]; Юр'їв [32, с. 137], Києво-Печерська лавра [17, с. 151–166]; Новоградка [43, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щека-виця у Києві [23, с. 40]; Псков; Стара Ладога [45, с. 14–17, 84]; Ярославль [8, с. 206]; Чернігів [10, с. 46–81], Погориння (Дорогобуж і Пересоп-ниця) [15, с. 165–190], Любеч [10, с. 46–81].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 21 східнослов'янського могильника: київські поляни, кривичі (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), в'ятичі, радимичі, дреговичі, новгородські словени [2, с. 123; 3]; Шестовиця [20, с. 37–47];

Монастирок [35, с. 135–137]; Григорівка, Бучак [22, с. 67–80]; хут. Зелений Гай [11, с. 43–55; 36]; Бранешти, Василів [7, с. 96–111]; Бегунці [46, с. 74–105]; Південно-Східне Приладожжя [45, с. 15–16]; збірні групи Брестської та Гродненської обл. яких ототожнюють з західною гілкою дреговичів [24, с. 146–147]; Кам'яне [18, с. 9–13]; Липове [13, с. 122–143]; Желні [16, с. 3–22]; сіверяни [14, с. 122–143]; Гушин [21, с. 209]; Автуничі [12, с. 79–97; 19, с. 76–78; 31, с. 20–22]; полоцькі кривичі [42, с. 33–38].

За I канонічним вектором (КВ) (22,1% загальної дисперсії) чоловічі черепи з с. Жванець (рис. 1), які отримали помірні додатні значення вектора (0,207), подібні до Липового (0,241), Галича (0,274) і меншою мірою Новоградки (0,388) та Ярославля (0,157).

На розподіл серій за цим КВ (Табл. 4) найбільше вплинули такі ознаки: вилічний діаметр

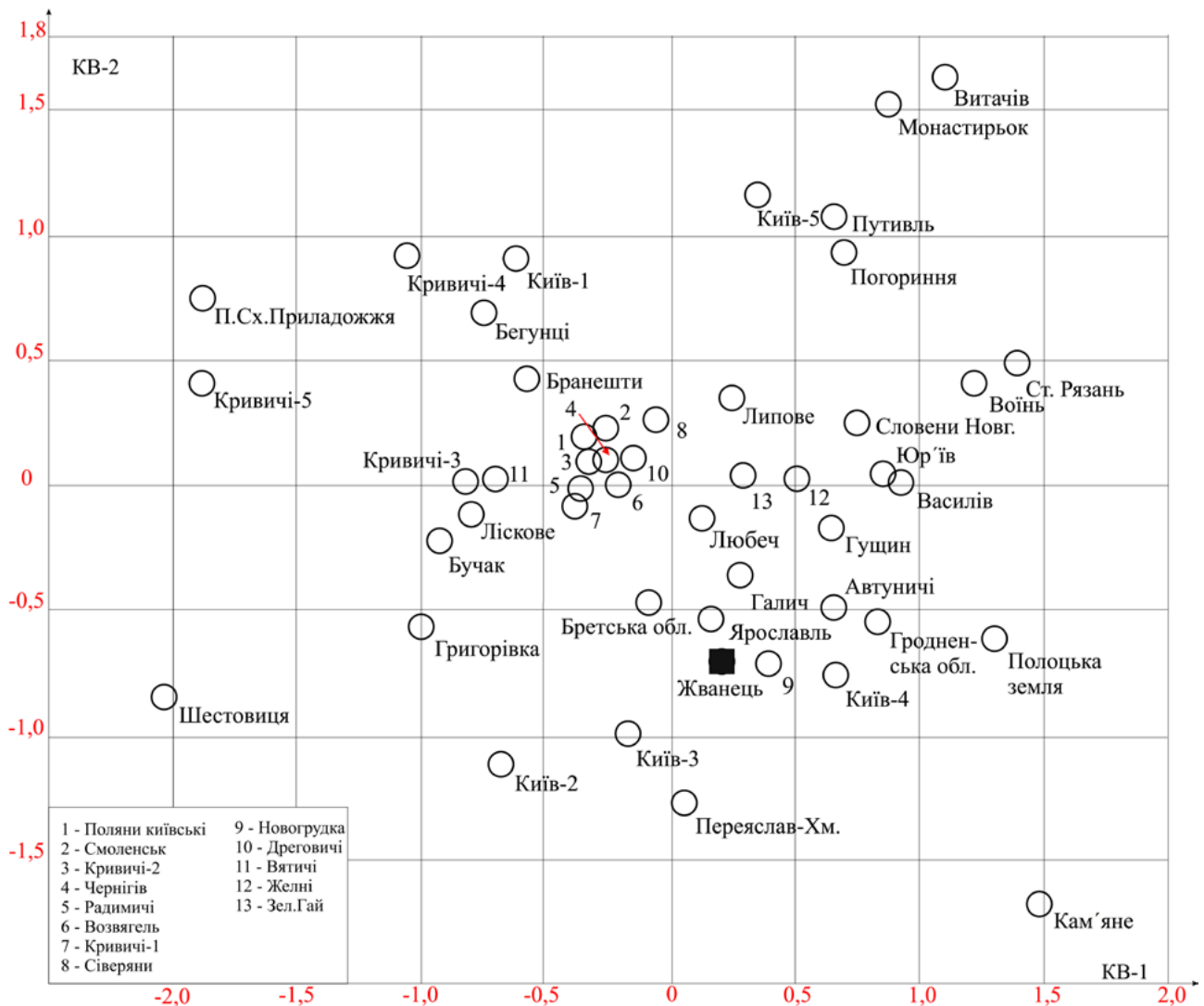

Рис. 1. Розташування 49 чоловічих груп із Київської Русі в просторі I і II КВ за даними краніометрії. Київ-1 – 5

Таблиця 4

**Коефіцієнти кореляцій I–III KB
серед 49 чоловічих груп X – XIII ст.
з території Київської Русі**

Ознаки	Чоловіки		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,216	-0,519	0,070
8. Поперечний діаметр	0,142	0,216	0,747
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,196	-0,199	0,436
9. Найменша ширина лоба	0,478	-0,359	0,445
45. Виличний діаметр	0,616	0,287	0,080
48. Верхня висота обличчя	0,192	-0,154	0,240
55. Висота носа	0,445	-0,190	-0,270
54. Ширина носа	-0,020	0,293	-0,074
51. Ширина орбіти	-0,018	0,547	0,099
52. Висота орбіти	-0,068	0,212	0,105
77. Назомаллярний кут	-0-259	-0,512	0,602
$\angle Zm'$. Зигмаксилярний кут	-0-340	0,363	0,402
SS:SC. Симотичний індекс	0-037	-0,104	-0,287
75 (I). Кут випинання носа	0,922	0,205	0,105
Внесок у загальну дисперсію (%)	22,186	15,372	11,569
I–III KB			

(0,616), висота носа (0,445), найменша ширина лоба (0,478), кут випинання носових кісток (0,922).

За головною компонентою (ГК) II (15,3% загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала великі від'ємні значення (-0,707), до м. Новгородки (-0,714), Верхнього Києва (-0,760) та меншою мірою Григорівки (-0,566). На розподіл серій вплинули довжина черепної коробки (-0,519), ширина носа (0,293), орбіт (0,547) і висота орбіт (0,212).

За ГК III (11,5% загальної дисперсії) основні роз'єднани ознаки такі: поперечний (0,743) і висотний діаметр черепної коробки (0,436), висота обличчя (0,240), назомаллярний (0,602) і зигмаксилярний (0,402) кути обличчя, симотичний індекс (-0,287). Проявляється схожість досліджуваної серії, яка отримала великі додатні значення вектора (0,823), до Ярославля (0,819) і новгородських словен (0,872). За даними міжгрупового

канонічного аналізу відзначено статистичну подібність чоловічої серії зі Жванця до м. Новгородка, Ярославля та меншою мірою Галича.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити певні узагальнення. За даними краніометрії виявлено, що чоловіча серія XII – XIII ст. зі Жванця характеризується мезокранною черепною коробкою. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. Вушна висота в межах великих розмірів, як і довжина основи черепа. Лобна кістка широка. Виличний діаметр середній. Верхня висота обличчя дуже мала. Відносна висота мезогнатного обличчя за верхньолицьовим індексом мала. Обличчя добре профільоване. Глибина іклової ямки помірна. Орбіти помірно низькі. Носовий отвір середній. За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Перенісся помірно високе.

На базі типології В.Д. Дяченка визначено, що невелика чоловіча група більш подібна до Ільменського краніологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків зі Жванця за Т.І. Алексеевою, ця серія, певною мірою, потрапляє до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям, де перебувають поляни чернігівські, переяславські, київські. За даними міжгрупового канонічного аналізу відзначено статистичну подібність чоловічої серії зі Жванця до населення таких міських центрів як Новгородка, Ярославль і меншою мірою Галич.

Жіноча група зі Жванця характеризується мезокранною черепною коробкою і належить до відносно широколицього краніологічного типу, до якого зараховані, згідно з типологічною класифікацією, древлянки-волинянки, тиверці, східні хорватки (Галичина), полянки переяславські. Морфологічно жіноча серія Жванця відрізняється від чоловічої попри мезокранну форму черепної коробки ширшим обличчям, вузькими орбітами, що і було доведено за даними типологічної класифікації.

Список літератури:

1. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1964. 127 с.
2. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. М. : Издательство МГУ, 1973. 330 с.
3. Алексеева Т.И. Антропологичний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. К. : Наукова думка. Вип. 4. 1969. С. 73–86.
4. Аулих В.В. Погребальные памятники Галицкой земли // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. К. : Наук. думка, 1990. С. 153–154.
5. Бузян Г., Якубенко О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі // Збірник матеріалів Археологія і фортифікація України. I Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський. 2014. С. 116–126.

6. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець // VII ПІКК (секція археології). Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 46–47.
7. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М. : Наука, 1975. С. 96–111.
8. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Научный альманах. М., 2011. Вып. 19. С. 202–216.
9. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М. : МГУ, биологический факультет, 2008. С. 212–229.
10. Долженко Ю.В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова // Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України. К., 2014. С. 46–81.
11. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай // Археология. № 2. К., 2013. С. 43–55.
12. Долженко Ю.В. Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краніології // Ніжинська Старовина. Вип. 26 (29). Ніжин – К., 2018. С. 79–97.
13. Долженко Ю.В. Курганний могильник Липове XI – XII століть за даними краніології // Історична пам'ять. 2017. Вип. 36. С. 122–143.
14. Долженко Ю.В. Нові краніологічні матеріали літописних сіверян X–XI ст. // Ніжинська Старовина. Вип. 22 (25). Ніжин – К., 2016. С. 19–41.
15. Долженко Ю.В., Прищепа Б.А. Антропологічні матеріали X – XIII ст. з Пересопниці // Вісник Інституту археології. Вип. 11. 2016. С. 165–190.
16. Долженко Ю.В., Прядко О.О. Населення давньоруського міста Желні за краніологічними матеріалами // Наукові записки з української історії. 2016. С. 3–22.
17. Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. К. : Наукова думка, 1993. С. 151–166.
18. Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. К., 1984. С. 9–13.
19. Жаров Г.В. Округа селища Автуничі в 1–2 тыс. н. э. // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993. С. 76–78.
20. Зіневич Г.П. До антропологии Шестовицького могильника // Матеріали з антропологии України. К., 1962. Вип. 2. С. 37–47.
21. Коваленко О.Б., Половец В.М. Гушинське городище 11–13 ст. // Чернігівщина: енциклопед. довід. К., 1990.
22. Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археология. 2000. № 1. С. 67–80.
23. Козак О.Д. Кияни княжої доби // Біоархеологічні студії. К. : Академічна періодика, 2010. 396 с.
24. Коробушкина Т.Н., Саливон И.И. Сельское население Среднего Побужья IX – XIII вв. (по материалам курганных могильников) // Археология. М., 1990. № 3. С. 146–147.
25. Круц С.И., Шепель Е.А., Сегеда С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. Каталог палеоантропологических коллекций ИА АН УССР: В 2 т. К.: 1986. Т. 1. 300 с. Науковий архів інституту історії Національної академії наук України (НА ІА НАНУ). ПТ № 118. С. 468.
26. Кушнір Б.М. Археологічні пам'ятки Жванця та його околиць // Тези доповідей ПІКК. Хмельницький, 1965. С. 93.
27. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 31, 44, 57–58.
28. Мовша Т.Г., Крушельницкая Л.И., Бузян Г.Н. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра // Археологические открытия 1976 года. М. : Наука, 1977. С. 340.
29. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея. НА ІА НАНУ. 1974/3а. С. 11–12.
30. Мовша Т.Г. Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. НА ІА НАНУ. 1976/25б.
31. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (за матеріалами некрополів). К. : Наукова думка, 1993. С. 20–22.
32. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. К., 1985.
33. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 14. С. 157–158.
34. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений. // Приложение к монографии. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. К., 1988. С. 135–137.

35. Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. // Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81.
36. Покас П.М., Осадчий С.М., Приймак В.В. Зеленый Гай. Полтава : Техсервіс, 2007. 87 с.
37. Ратич А.А. Древнерусский могильник в с. Копачинцы Станиславской области // Краткие сообщения Института Археологии. Вып. 4. К., 1955. С. 25–26.
38. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. М., 2007. № 15. Ч. 2. С. 400–406.
39. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. К., 1998. С. 119–124.
40. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X – XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возв'язьгель) // Народознавчі зошити. № 6. 1999. С. 794–803.
41. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. К., 2014.
42. Саливон И.И., Емельянчик О.А. Структурные изменения черепа за последнее тысячелетие (XI – XIX вв.) у сельского населения северной Беларуси // Весті БДПУ. Сер 3. С. 33–38.
43. Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України. Вип. 5. К., 1971. С. 92–110.
44. Санкина С.Л., Моисеев В.Г. Александр Григорьевич Козинцев // Антропологический форум. № 5. Personalia. С. 459–462.
45. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. СПб., 2000.
46. Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. Л. : Наука, 1984. С. 74–105.
47. Buxton L.H.D., Morant G.M. Essential Craniological Technique // J. Roy. Anthropol. Inst. 1933. V. 63. P. 19–47.
48. Broca P. Comparaison des index céphaliques sur le vivant et sur le squelette // Bull. Soc. Anthropol. S. II. T. 3. Paris, 1868.
49. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Jena, 1928.

Dolzhenko Yu.V. ZHVANETS BURIAL FIELD OF 11th – 13th CENT. ON THE DNISTER ACCORDING CRANIOLOGICAL DATA

The article deals with ethnic features on human skulls from the ancient Russian burial field Zhvanets, found in 1976. According to the craniometry, it has been revealed that the male series from Zhvanets is characterized by a mesocranial skull box. Absolute dimensions of the skull diameter are large. Earsight is within the limits of large sizes as well as the length of the skull base. Skin bone is wide. Zygomatic diameter is average. The upper face height is very small. The relative height of the mesogonate face is small after the upper index. The face is well-profiled.

The depth of the cervical fossa is moderate. Orbits are moderately low. Nasal hole is average. According to the European scale, the male series is characterized by moderate projections of the nasal bones relative to the line of the vertical face profile. The nasal bone is moderately high. On the basis of the typology of V. Dyachenko, it has been determined that a small male group is between the Ilmen and Polissya craniological types. When classifying men from Zhvanets according to T. Alekseyeva, it has been denoted that this series, to a certain extent, falls into the mesodolichocranial type with a medium-wide face, where Polyanians of Chernigiv, Pereyaslav, and Kyiv are. In general, according to the data of the intergroup canonical analysis, the statistical similarity of the masculine series from Zhvanets to the cities of Novogradka, Yaroslavl and Galych has been noted.

Women's group from Zhvanets is mesocranial, relatively wide-faced craniological type. According to the classification of T. Rudych, it covers Drevlyany-Volyniany, Tyvertsi, Oriental Croats (Galicia), and Polyanian Pereyaslav females. Based on morphology, female Zhvanets series differs from the male series despite mesocranial skull box. According to typological classification this series has wider face, narrow orbits.

Key words: craniometry, Podillya, anthropology, archeology, Zhvanets, human skull, Khmelnytsky region, Kamyanets-Podilskyi district, Shovb tract.